

Bókay Antal

A „gyermek” Ferenczi Sándor metapszichológiájában

Ferenczi Sándor pszichoanalitikus elméletében a gyermek eszméje, fogalma nem fejlődéslélektani értelemben jelenik meg, hanem sokkal inkább egy kulcsjelentőségű metapszichológiai fogalom, a személy antropológiai karakterű komponense és egyfajta pszichoanalitikus ön-olvasat, önismeret képzete is. A „Ferenczi-filozófia” szerint a személyes létezés a megszületés pillanatától (esetleg a fogantatástól) kezdve konfliktusos folyamatként épül ki, az élet-narratíva lényegi meghatározója egy őseredeti gyermeki szembesülése a külvilággal, a Másikkal. E szembesülés relációinak, hatásainak feldolgozása során alakul ki bennünk (a gyermeki burkaként, kontrasztjaként) a „felnőtt”, e konfliktusban formálódik meg a szelf, a karakter, a tünet. Valószínű, hogy ez a gyermeki élet-komponens, akár a tudattalan, univerzális, de elfojtott lét-tapasztalatunk. Jelzik ezt a szelfről író filozófusok (Rousseau, Benjamin, Agamben, Lyotard, hogy csak néhányat említsek), és még inkább a modern írók, költők (Baudelaire, Rilke és sokan mások). József Attila, Ferenczi kortársa így fogalmazta ezt meg: „Mi bánt? Úgy érzem, mintha félnék, / menekülnék, hasáb a vállamon. / A kisgyerek, ki voltam, mégis él még. // A kis kölyök, ki voltam, ma is él / s a felnőttet a bánat fojtogatja;”¹. E gyermek visszaköt minket az én első, legkorábbi formáihoz, a primér nárcizmushoz, és benne a szerelemhez, vagy éppen a melankóliához. Tudjuk, tudta ezt az idézett költő is: „A melankólia a szerelmi szenvedély komor szövedéke” (Kristeva, 2007, 29). A gyermek egyszerre létezik valahol „a tündöklő és törékeny szerelmi idealizációban” és a „törékeny Én-re vetülő árnyékban” (Kristeva, 2007, 29), egyszerre a szerelem és a melankólia őseredetében, mindez megtalálható minden későbbi, akár felnőttkori traumatikus ismétlődésben is.

A gyermek, aki felnőtt létemre, felnőtt létem ellenére bennem lakik, Ferenczi nagyszerű pszichoanalitikus találmánya, metapszichológiai² szempontból valahol ott van, ahol Freud „tudattalanja” vagy „ős-én” fogalma volt, ez a személy lényege szerint

¹ József Attila: Kirakják a fát (1936)

² A metapszichológia fontos fogalom, de itt nincs terem kifejtésére. Ferenczi egy 1922-es előadásában tette ezt meg (Ferenczi, 1936). Ferenczi itt jelzi a metapszichológia animisztikus jellegét, hogy benne a tárgyi tudomány és a lelki fantázia kettőse utraquisztikus (kétoldalú, analógiás) rendszerben jelenik meg.

rejtett, elhárított, elfojtott, de ismétlődő magja. A gyermeki (*infant*³), „amely tud az impotencia fájdalmáról, és a túl kicsi vagyok panaszáról, a másokhoz képest túl későiségről, és aki (ez erőssége) túl korán érkezett, aki tud megszegett ígéretekről, keserű csalódásokról, kudarcokról és elhagyatottságokról, de akit tud az álmokról, az emlékekről, a kérdésekről, felfedezésekről, konokságról, a szív, a szeretet és a történetek iránti nyitottságról is. A gyermekkor (*infancy*) a lélek olyan állapota, amelyben olyan kérdés lakik, melyre sosem született válasz” (Lyotard, 1993, 148-149). Ez a gyermeki mindenkiben ott lakik, kényelmetlen, zűrös lakótárs, aki otthontalan otthont talál önmagunkban. Ferenczi a pszichoanalízis háttéréből adott gyermek-definíciót, alakított ki gyermek-centrumú terápiás módot, és találta meg önmagában is a gyermeket.

A gyermek-fogalom metapszichológiai háttere – Freud versus Ferenczi

A gyermek-fogalom ilyen átfogó, metapszichológiai pozíciójának megértéséhez legalább röviden át kell tekinteni Ferenczi pszichoanalitikus koncepcióját, egészen pontosan azt a keretet, amely jelzi, hogy Ferenczi milyen irányban olvasta újra a klasszikus pszichoanalízis, azaz Freud rendszerét. A Ferenczi kutatásban (az elmúlt évtizedek Ferenczi „reneszánsza” jegyében) erre már többen tettek kísérletet. Emmanuel Berman jelez egy ilyen Freud/Ferenczi kontrasztot:

„Manapság mindannyian próbáljuk megtalálni utunkat a tekintetben, hogy a fantázia belső világa (Freud), illetve a család és környezet hatása (Ferenczi) hogyan formálja a személyiséget, keresgélünk olyan középponti fogalmak között, mint amilyenek az ösztönök és elhárítások (Freud), illetve szelf-tárgy viszonyok (Ferenczi), vagy olyan terápiás eszközök, lehetőségek mentén gondolkodunk, hogy interpretációk (Freud) legyenek, vagy affektív élmények (Ferenczi) keletkezzenek.” (Berman, 1999, 305.)

Kibővíti ezeket az alternatív párokat (a relációs pszichoanalízis pozíciója felől) Lewis Aron és Adrienne Harris: „Gondolkozhatunk fantáziáról és traumáról, intrapszichikusról és interszjektívéről, áttételről és viszontáttételről, ödipálisról és preödipálisról, analízisről és analitikusról mint szjektumról és objektumról, anyáról és apáról” (Aron – Harris, 2010, 3). Talán a szempontunkból leginkább használható kontrasztleírás Gianni Guastóé:

1) Kétszemélyes paradigma Freud egyszemélyes modelljével szemben, a relációsság centrális szerepe.

2) A heterogén konfliktusforrásként felfogott nem-kívánt gyermek paradigmája szemben az Ödipusz és a kasztráció konfliktusával.

3) A trauma újrafelfedezése, ellentétben Freud tudattalan fantázia hangsúlyával.

³ A magyarban nincs jó szó erre az életkorra. A „gyermek” túl hosszú időszakot fed le, bőven benne van a látencia időszaka, meg a pubertás is talán. Az „infant” a nem beszélő, tehát egy jóval korábbi gyermekkor. De nem szabad elfeledni, hogy ő az emberi ígérete is, a spanyol és portugál királyi hercegek „infánsok” voltak.

4) A traumatikus eseményekhez kötődő introjekció paradigmája az elfojtásban felépülő tudattalan képzetek gondolatával szemben.

5) A terápia anyai stílusa Freud apai stílusával szemben.

6) A terapeuta elfogadó magatartása a frusztrációs elvvel dolgozó analitikussal szemben. (Guasto, 2011, 337).

Ezek a párhuzamok és ellentétek meglehetősen egyértelműséggel mutatják, hogy mi történt Ferenczi kései pszichoanalitikus gondolkodásában, mi az az új út, amerre valamikor 1928 körül (sőt lehet, hogy némiképp láthatatlanul már jóval korábban, talán már első pszichoanalitikus pillanatától kezdve) elindult, és ahol a gyermek-fogalom centrális szerepe világossá lett számára. A magam szempontjából, immár nem összehasonlításként, hanem Ferenczi antropológiai-pszichoanalitikus alappozíciójának kibontásaként három eszmét, alapfogalmat emlegetnék: Ferenczi egész kései rendszere, minden akciója, terápiája és fogalma egy radikális *relációsság*⁴ mentén épült ki, a reláció analitikus alaptémája, a lélek megbontó-építő megfoghatatlan magja a *gyermek*, és az is világos, hogy a relációs személyes önkonstrukció, a gyermek léte és viszonyai mindig a traumatizálás, a *traumatikus folyamatok* mentén történik.

Relációsság

Köztudott, hogy Freud már munkásságának kezdetén, az *Álomfejtésben*, sőt már korábbi írásaiban is egy nem-karteziánus személy-felfogást alakított ki: kettős, tudatos és tudattalan belső élményrendszerrel, heterogén, konfliktusos pszichés struktúrákkal és dinamikával működő individuumot feltételezett. Ferenczi természetesen teljes mértékben elfogadta ezt, de egy jelentősen új olvasattal egészítette ki: azzal, hogy ez a heterogén, konfliktusos lelki struktúra nem egyszerűen vágy-energiával kapcsolt elfojtott képzetek konstrukciója, hanem (talán Freud ősfantázia gondolatához hasonlóan) a tudattalan *ös-relációk* lecsapódása, a külvilág, a Másik introjektív behatolása, a vele való azonosulás. Vagyis képzet-rendszer helyett Ferenczi *reláció-rendszerről* beszélt. Ez a látszólag absztrakt különbség jelentős eltéréseket hozott a terápiában és az analitikus önismeretében is. Egy interjúban Ferenczi nagyon világosan állítja, hogy eltérő felfogását Freud koncepciójával kontrasztban alakította ki: „Freud műveiben az ember életének első éveiben végbemenő ösztönös dolgokkal foglalkozott. Ezt a rendszert építettem tovább, amikor magát a szerelmi aktust, az emberi lét e döntő momentumát vettem vizsgálat alá.” (Ferenczi, 1928.)

A „szerelmi aktus” eredendő lényege szerint viszony, reláció, amely Ferenczi jelzése szerint forrása, magja a személy megteremtődésének. Gyökere, primér pontja a tudattalannak, amely így nem elfojtott képzetek és kapcsolódó ösztön-energiák

⁴ E szót terminus-értéke miatt nem fordítom magyarra (például viszonyra). Az elmúlt években egy igen erős (és jelentős mértékben Ferenczire építő) „relációs pszichoanalízis” (*relational psychoanalysis*) irányzat született. Tőlük visszaolvasva lehet az elméleti magot megtalálni Ferenczi sokszor implicit törekvéseiben.

komplexumából áll, hanem a születés pillanatától (a születés előtti időtől) kezdődő relációk, introjektált tárgykapcsolatok rendszeréből, pontosabban minden későbbi kapcsolatot, viszonyulást megalapozó, hátterező performatív, cselekvéses működésből. Arról van szó, hogy viszonyokon keresztül hogyan artikulálódik személyként és sorsként a primér ösztönerő (vágy) külvilággal való találkozása. Az interjú rövid mondatából (és persze Ferenczi kései írásaiból) meglehetősen világos, hogy Ferenczi a „tudattalant” mint „szerelmi aktust” a személyes lét rejtett, dinamikus megalapozó relációját értelmezi. Ha a kései Ferenczi írásai felől olvassuk a korábbi időszak munkáit, az is egyértelmű, hogy a relációsság gondolata már kezdettől fogva megalapozó szerepű, elsősorban a Ferenczi által kialakított introjekció-projekció fogalompáron keresztül. Ezt az introjektív fázist elemzi Ferenczi „A valóságérzék fejlődésfokai” című 1913-as tanulmányában is. A „szerelmi aktus” persze igen sokrétű és bonyolult narratívát fed, mert ez a szerelem egyszerre traumatikus, azaz megbontó, és kiteljesítő, építő. E kettősség Ferenczi pszichoanalízisében antropológiai (azaz karakteresen az emberi létezéshez tartozó) két sors-építő jellemző. Az ő-szerelem (szerelmi aktus) természetesen az anya-csecsemő kapcsolat, ezen keresztül lép be, tör be majd a csecsemő-külvilág reláció (ez az a bizonyos valóságérzék). Ebben az értelemben „szerelmi aktusok” (és a gyermeki ismétlődéséhez vezető) lehetnek a kifejezetten traumatikus, akár jóval későbbi életesemények, a bármely életkorban történő szexuális erőszak vagy az akármikor agresszív bántalmazás. A reláció tehát belsővé vált, introjektált, heterogén aktivitás, egyszerre integrál és megbont, konstruktív és dekonstruktív aktus.

A relációsságnak két terepét, léterületét jelzi Ferenczi. Az egyik, amiből a kései írások oly gyakran indulnak ki, a *terápiás kapcsolat*. Az analitikus és analizált terápiás története ismétli, újra-megalkotja a megalapozó és megbontó relációkat, az építő kötődéseket és a traumákat is. A másik relációs terület egzisztenciális: a szeretés (a gyengédség) és egy általános értelemben vett külvilági kényszer, behatolás (a szenvedély) megtörténései az élet-narratívában és introjekciója a személybe. Ferenczi pszichoanalízisében centrális szerepet kapnak (gyakran bináris jellegű) relációs természetű fogalmak, fogalompárok. Ilyen az introjekció-projekció, az áttétel-vizontáttétel, a gyengédség és szenvedély, a gyermek és felnőtt, illetve az egyirányú és kölcsönös analízis.

Ferenczi relációs szelf-fogalma

A személy, a szelf sohasem fix struktúra, hanem folyamatosan változó, alakuló természetű, a személy élet-narratíváját megteremtő relációkból épül, nem konstatív struktúra, hanem performatív természetű folyamat, olyan, amely a teljességből, a prenatális anya-gyermek kapcsolatból indul, de feloldhatatlan akadályokkal szembesül. Julia Kristeva utal erre, „az egyén processzuális természetére”, ahol a *process* kifejezés események, aktusok és reakciók heterogén, dekonstruktív megtörténéseire mutat rá, abban az értelemben, ahogyan azt Franz Kafka használja *A per* című regényében. A mű eredeti címe *Der Prozess*, a relációban lévő szelf létrejötté ott valóban valamiféle perbe fogás, egy traumatikus, megfoghatatlan relációba

keveredés történik, a belső affektusok és a külvilág elválaszthatatlanul keveredik, és a külső behatás, a „valóság” érzékelése azonosuláson keresztül introjektálódik. Jellemző példa Ferenczi *Klinikai naplójából* az R. N. esetről szóló bejegyzés:

„Az »individuum« [...] a következő részekből áll: a) legfelül egy cselekvőképes élőlény pontosan, talán túl pontosan is szabályzott működéssel; b) emögött egy lény, aki nem akar hallani többé az életről; c) emögött a meggyilkolt én, a korábbi lelki szenvedések hamva, amelybe minden éjjel lángot lobbant a fájdalom tüze; d) maga ez a fájdalom, mint egy elkülönített, tartalom nélküli és tudattalan affektushalmaz, az eredeti ember maradéka.” (N⁵, 40.)

Ferenczi négy réteget említ, ezek nem általános strukturális rögzülések (mint a tudattalan, tudatos, tudatelőtt), hanem egy bizonyos személy viszonyainak rögzülései, olyanok, amelyek a terápiában ismétlődve jelennek meg. A felső réteg a felnőtt, a többi réteg az e felszín alatt működő eltérő traumatikus tendenciák, megőrzött, elfelejtetetlen és ismétlődő relációs emlék-komplexek, le egészen a lélek nélküli testi folyamatokig. E példában is jól érzékelhető, hogy az élet-narratívát meghatározó emlékfolyamok a felnőtt felszín mögött a gyermeki léthez kapcsolódnak. R. N. megőrizte, újra és újra megszenvedte a gyermeki traumákat.

Ferenczi ilyen személystruktúrája, topográfiája meglehetősen eltér a klasszikus freudi modelltől, attól az én-pszichológiai koncentrációjú változattól, amelyben ös-én, felettes-én, én hármásban gondolkodik a pszichoanalitikus. Ferenczi rendszere egy traumatikus koragyermekkor eseményeinek beíródása szerint gondolja el, fedezi fel a személy komponenseit, egy sajátos, éppen ebben a terápiás kapcsolatban megformálódó topográfiát dolgoz ki. A négy rétegből az első a felnőtt, a pszichikus struktúra többi helye pedig a gyermeki traumatikus forrású artikulálódása.

Abszolút háttérben, genezisénel az „organizáló életösztönök (»Orpha«)” található, „ez a fragmentum játssza az őrangyal szerepét”, ez az eleve adott, az anyai eredetből, megszületés előtti ölelésből hozott gyengédség terepe. Ezzel szemben a másik pólus a halál, azaz a halálösztön érvényesülése „a lelki élet teljes széthullása”, a valóság fragmentáló, elárasztó, szenvedélyes, behatoló folyamata.

Lényeges, hogy ez a traumatikus nyomokból és összeolvadás-élményekből megformálódó személyesség folyamatszerű, a terápiában és/vagy az életben történő visszafordulások nem fix lelki struktúrát jeleznek, hanem aktiválódások, rávetítések, azaz az elsődleges folyamatok működése során a személy állandó alakulásban, ön-alakításban, benyomások által alakíttóságban él.

A sorozatnak van egy másik iránya is, a négy réteg a tudatos, az én-szerű, szellemi szintje felől jut el a testi, a szomatikus, a tiszta értelem nélküli energia, affektus szintjére. A személy topográfiája, az előbb említett folyamatszerűségéből következően, nem fix (tehát nem olyan, mint az ös-én, én, felettes-én), hanem a terápiás munka (reláció) során bontakozik ki, és adott esetben meg is változik, lehet több réteg, bizonyos rétegek eltűnhetnek, a személyesség rendszere a relációk (a korai traumatikus kapcsolatok, illetve a mostani terápiás kapcsolat) mentén aktívan alakul. A sajátos topográfia két rendszeresen visszatérő fix réteget, lelki helyet jelöl meg, a

⁵ Ferenczi, 1932. A *Klinikai napló* idézeteit N + oldalszám formában adom meg.

felnőtt első, legfelső, azaz a terápiás szituációban közvetlenül elérhető topográfiai szintje mellett a többi réteg mind gyermeki, infantilis sors-réteg. Ezek a képzetek *nachträglich* módon, az utólagosságban formálódnak meg, helyettesítő történeteket és képzeteket, ún. autoszimbolikus, önmegjelölő eseményeket hoznak létre, amelyekre Ferenczi többféle metaforikus-allegorikus szót is kiötölt: ilyen az *Orpha*, a „bölcse csecsemő” vagy egyszerűen a „gyermek”, a német *Kind* szó.

A gyermek hármassá aktiválása

A gyermek gondolata, a gyermeki szexualitás sajátos természete, szerepe persze a pszichoanalízis születésétől kezdve jelen van. Még a pszichoanalízis előtt, annak kezdeteként az ún. csábítás-elmélettel (én inkább abúzus elméletnek mondanám) Freud feltételezte, hogy egy gyermekkori szexuális támadás, abúzus nyomán e korai élmény, emlék destabilizáló módon integrálódik a felnőtt életbe, személyiségbe. Az abúzus trauma a lelki betegségek univerzális okaként értelmeződött, azaz Freud ebben (a patológus esetekben) feltételezett egy rejtetten megmaradt gyermeki mozzanatot. Tudjuk, a csábítás-elméletet Freud igen gyorsan feladta, a külvilági behatás helyett a fantázia szerepét kezdte hangsúlyozni

A pszichoanalitikus elmélet kiépülése idején, elsősorban a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* (1905) című könyvében Freud kidolgozza a gyermeki (infantil) szexualitás jellemzőit: „ez polimorf perverz, autoerotikus, képzetek és fantázia nélkül működik” (Van Haute – Geyskens, 2004, 71), és kialakítja az Ödipusz-komplexus fogalmát. Ez a kétségtelenül gyermeki pozíció azonban a felnevelkedés során felszámolódik, integrálódik a felnőtt létbe. A legjelentősebb lépés ebben az átalakulásban az 1924-es, „Az Ödipusz-komplexus eltűnése” című esszé (Freud, 1995, 184-192), melyben feltételezte, hogy a gyermeki szexualitás elfojtódik, vagy feloldódik a látencia időszakában, a gyermek integrálódik a felnőtt világba, és a felnőtt szexualitás átveszi a személy feletti hatalmat. Ebben lényeges különbség volt Freud és Ferenczi között. Ferenczi kettős értelemben tért el Freudtól. Egyrészt azt állította, hogy a preödipális és ödipális szexualitás, az ezek nyomán képződő személy-komponens nem tűnik el, hanem egy heterogén, gyakran romboló relációs másként megőrződik. Másrészt a gyermeki létet Ferenczi lényege szerint traumatikusnak gondolta, az elfojtástól eltérő mechanizmusok érvényesülését feltételezte.⁶ E két jellemző, a traumatikusság és a megőrzött gyermeki lét-viszony az individuum antropológiai karakterének meghatározó mozzanata marad nála.

Ferenczi gyermek-fogalmának részletezése előtt még két jellemző vonást, megközelítési irányt kell röviden említeni. Az egyik az, hogy Ferenczi gyermek-fogalma nem tényleges gyermekmegfigyelésén alapul („magam gyermekek analízisével nagyon keveset foglalkoztam”, mondja Ferenczi a „Felnőttek »gyermekanalízise«” című tanulmányában [Ferenczi, 1982, 411]), hanem a terápiában

⁶ Freud és Ferenczi trauma-felfogásáról részletesebben írtam (Bókay, 2020), most ennek tárgyalására nincs terem.

és az önismeretben megtalált, visszakövetkeztetett, „utólagosan” kidolgozott gyermekről van szó.

A másik lényeges kérdés az, hogy Ferenczi kései gyermek-fogalma *nem fejlődéslélektani*. Ez azért fontos, mert a pszichoanalízis korai korszakában (Karl Abraham mellett) Ferenczi volt az egyik legjelentősebb kidolgozója a fejlődési szakaszok elgondolásának, egyfajta pszichoanalitikus fejlődéslélektan megalapozását végezte el. Negyven évvel később Jacques Lacan éles kritika alá vette ezeket a fejlődés-lépéseket:

„Abraham és Ferenczi megpróbálta leírni azt, hogy hogyan fejlődik az én a libidóhoz kapcsolódásának tükrében. [...] Freud támaszkodott is arra a tanulmányra, amit Ferenczi publikált a valóságérzékről. Nagyon gyenge írás. Ferenczi volt az egyik, aki beültette a híres stádiumok ötletét mindenki fejébe.” (Lacan, 1988, 127.)

Később a szemináriumban Lacan dühödten minősíti Ferenczi tanulmányát meglehetősen butának, és valahol őt teszi felelőssé a későbbi én-pszichológia felé fordulásért. Azt írja, hogy Ferenczi egyenesen félrevezette Freudot, mert az igazi freudi intenció, Lacan szerint, nem a fejlődési vonal leírása volt, hanem az utólagosság (*Nachträglichkeit*) működésének a megértése, egy olyan strukturálódási folyamat, amelyben az individuum élettörténete, a személy időbeli alakulása nem a kronológia egymásutánjában, hanem a későbbi eseményeken keresztül lett volna érthető (Barzilai, 1999). A vita lényege az, hogy Lacan tagadja a felnőtté válás vezető koherens fejlődés gondolatát, feltételezi, hogy a későbbi konstrukció, egy későbbi képzet vagy tapasztalat utólagosan újraírja, torzítja és újjáteremti a korábbi eseményeket. Ezek nem fejlődési lépések, hanem folyamatosan megőrzött, és újra meg újra cselekvésbe forduló lelki struktúrák.

Lacannak (legalábbis részben) igaza lehet az 1913-as Ferenczi-tanulmány kapcsán, azonban nem vesz tudomást arról, hogy a '20-as évek végén Ferenczi már eltávolodott saját 1913-as pozíciójától, és úgy kezdett el gondolkodni a gyermekkorról, mint a szelf folyamatosan fennálló komponenséről, egy belsővé tett viszonyról. Freud a személy kialakulását egyre inkább a preödipális testi alakulás ösztönbiológiai hátterére és az Ödipusz komplexum felszámolásának folyamatára építi, Ferenczi viszont eltávolodik saját fejlődéstani elképzeléseitől. Jellemző, hogy 1926-ban ír egy abszolút kiemelkedő (bár a szakirodalomban ritkán emlegetett) tanulmányt „A kedvezőtlen mozzanatok elfogadásának problémája” címmel (Ferenczi, 1926, 35-47), amelyet expliciten „A valóságérzék fejlődésfokai” újragondolásának tekint.⁷ Minden történeti, fejlődéslélektani elemet kivesz, és az életösztön/halálösztön kettősre, illetve Freud „Tagadás” című írására építve megkísérli az általános, nem fejlődéslélektani gyermeki, infantilis lelki konstrukció leírását. Így aztán bizonyos alapvető értelemben a gyermek-fogalom a kései Ferenczinél logikájában párhuzamos a későbbi lacani elgondolással. De ellentétben Lacannal Ferenczi úgy vélte, hogy a személy nem annyira, vagy nem elsősorban lelki struktúra, jelölő rendszer, hanem folyamatos kölcsönkapcsolat, aktív

⁷ Sajnos a magyar fordítás címe nem tartalmazza az eredeti alcímet, amely jelzi, hogy ez előrelépés a valóságérzék íráshoz képest: „Das Problem der Unlustbejahung (Fortschritte in der Erkenntnis des Wirklichkeitssinnes)”.

interakció alapján létezik, és feltételezte, hogy ez a tudattalanba integrálódott gyermek és a külvilág (azaz a felnőtt) között történik meg és ismétlődik újra és újra. Ily módon az emberi szelf nem struktúra, hanem egy processzurális cselekvési sor, az életben, a terápiában ismétlődő aktivitás.

Ferenczi három szempontból, mondhatnám, három lét-szinten hozza be a gyermek fogalmát:

- Egyrészt, elsőnek mindig a *terápiák* tapasztalatában, ez az, amit Ferenczi „két-gyermek analízisnek” nevez (lásd a *Klinikai naplóban*). A terápiás aktivitásban ez az identifikáló (az analizáltat introjektáló) analitikus szerep volt, a kölcsönös analízis elve és gyakorlata.

- Másrészt egzisztenciális értelemben, mint a személyes létezés komponenséről beszél az *elméleti* tanulmányokban. Ilyen az 1929-es „A nem kívánt gyermek és halálöszöne”, az 1931-es „Felnöttek »gyermekanalízise«” és végül a legkomplexebb megfogalmazás: az 1933-as „Nyelvezavar a felnöttek és a gyermek között”. A pszichoanalitikus elméletben, antropológiában pedig a freudi elfojtott, tudattalan fantáziavilággal szemben Ferenczi a trauma, azaz egy elsődlegesen külső-belső, gyengédségbe szenvedéllyel behatoló aktivitás személy-teremtő szerepét hangsúlyozta.

- Harmadrészt a gyermeki igen jelentős *önismereti* tapasztalat Ferenczi számára, erről sokat ír a *Klinikai naplóban*. A „Felnöttek »gyermekanalízise« Freud 75. születésnapján Bécsben” című tanulmányát például Freud (a kritizált apa-figura) jelenlétében mondja el, ennek az elején, némi háritással (hisz nem németül, hanem franciául mondja), önmagát nevezi a pszichoanalízis „enfant terrible”-jének, ő maga a gyerek, méghozzá a rossz (traumatizált/traumatizáló) gyerek.

Talán a legfontosabb tanulmány, amelyben Ferenczi a gyermek-felnött relációjú radikálisan új szelf-fogalmat behozza, pontosan ez: az 1931-es „Felnöttek »gyermekanalízise«”⁸. A kezdőpont itt is a terápia, ahol az analizált egyfajta gyermeki pozícióban („játékba”) kapcsolódik be az analitikussal, az analitikus feladja hagyományos, szabályszerűen szemlélődő attitűdjét („az analitikus hűvösen várakozó hallgatását” (FGy, 414), és ő maga is visszalép a gyermeki szintre, a viszontáttétel követi, tükrözi az áttételes viszonyt. Ferenczi példája szerint az analizált:

„Egyszerre átkulcsolja a nyakamat, és a fülembé suttogja: »Te, nagyapa, félek, hogy gyerekem lesz.« Erre egy, azt hiszem, szerencsés ötlettel, ahelyett, hogy az indulatáttételre utaltam volna, hasonló suttogó hangon viszonyoztam a kérdést: »Igen, de mért gondolsz erre?« Amint látták, belementem egy *játékba*, amelyet kérdés-felelet játéknak nevezhetnénk” (Ferenczi, 1982, 415). E játékok – mondja Ferenczi – sok mindent tartalmaznak a gyermekkor rejtett, komoly valóságaiból.” (FGy, 416.)

Ferenczi világosan látja, hogy a trauma nem egy emlék, hanem sokkal inkább ismétlés, és mivel így az azt követő emlékezés csak másodlagos (és ezzel határozottan Freud elgondolásával ellentéteződik), Ferenczi taktikusan hozzáteszi Freud gondolatát,

⁸ Az idézetek helyét FGY + oldalszám formában a főszövegben adom meg.

hogy „Freudnak igaza van, amikor arra tanít, hogy az analízis diadala, ha sikerül az öntudatlan ismételtetést emlékezéssé alakítani” (FGy, 418). Közben az egész tanulmány arról szól, hogy ez nem lehetséges, mert a gyermek állandóan és kiirihthatatlanul bennünk van, és csak a cselekvésszerű ismétlés, és ebbe a gyermeki kapcsolatba, relációba való analitikus beépülés, a gyermekivel való azonosulás az, ami gyógyítani tud.

A gyermek egyfajta aktuális jelenlét a terápiában, és e „gyermek kedélyi kifejezőmozgásai, a libidinózusak is, alapjában gyöngéd anya-gyermek viszonyra ütnek” (FGy. 419). A hagyományos analitikus szituáció nem illik a relációba, és ha mégis megjelenik, akkor „megcsaltnak érzi magát a beteg, mint valamely elhagyott gyermek, önmagával kezd el játszani [...], az elhagyatottság a személyiség hasadását vonja magával” (FGy, 422). Összefoglalva: Ferenczi egy „nárcisztikus önhasadásról” beszél, egy „autoszimbolikus önérzékelésről” (FGy, 423), amelyek mind egy korai ödipális előtti primer nárcisztikus konstrukcióba illeszkednek. A gyermek mindhárom fenti pozícióban (a terápiában, az életben és Ferenczi személyében) folyamatosan a trauma destrukciójában létezik, a trauma egy szenvedélyes behatolás, maga „a jellemalakulás is igen erős infantilis traumák távoli következményének tekinthető”. (FGy, 432.) Egy identifikáción (azaz introjekción) keresztül megteremtődött primer nárcisztikus esemény, egy mindig titokban lefutó történet ez, amely alapozóbb, eredetibb, mint a tudattalan elfojtott képzetei, metapszichológiai szempontból Freud öselfojtásához kapcsolható. Nem fejlődéslélektani, hanem strukturális jelenség, mely egyfajta *nachträglich* folyamatban újra és újra artikulálódik. Az infantilis, a gyermeki ebben az értelemben maga a tudattalan, csak nem tárgyképzetekből, hanem megállíthatatlanul és megfejthetetlenül ismétlődő eseményreprodukcióból épül fel. Nem gyermek-kép, hanem gyermeki viszony, gyermeki aktivitás, gyermeklét, mely konfliktusos viszonyban van a tudatossal, a felnőtt-léttel. Személyünk, ittlétünk a felnőtté válásban is folyamatosan, elkerülhetetlenül gyermeki.

A traumatikus múlt (és ugyanígy a traumát ismétlő terápia) azonban a személyes énből inskriptív, mintegy tárgyilag bevésődött nyomokat rögzít. És Ferenczi mintha ebben a naplóbejegyzésben saját élményéről beszélne, „emlékmaszkokról” (N, 126), arról, hogy a „külső testnek mintegy a *fényképe*” formálódik meg benne, „mihelyt gyengeségemet belátva visszavonulok, eltűnök” (N, 126). Ez az esszenciális nárcisztikus tükör működése, a szelf traumatikus hasítottságának megformálódása: „Miért utánozza a megrémített ember félelmében annak arcvonásait, aki megijesztette? Az *emlékmaszk* talán mindig az Én egy részének átmeneti vagy tartós elhalála árán keletkezik. Eredetileg sokkhatás. *Imitáció varázslat?*⁹ Az emlékezet tehát az Én *sokkhegeinek* a gyűjteménye.” Erre a trauma-folyamatra jellemző, hogy a „rémület az Én ellenállását olyan tökéletesen feloldja, hogy az Én anyaga mintegy külső inger által *fotokémiailag* formálhatóvá válik”. (N, 126.)

Nehezen kerülhető el itt a párhuzam a lacani imagináriussal. Csakhogy Ferenczinél nem én-teremtő, ideál-én konstruktív öncsalás folyamatáról van szó, hanem a külvilág traumatikus, introjektív énbé hatolásáról, az én megsebződik, és megképződött hegek gyűjteményéből formálódnak meg. Az *objekt (a)*-k a vágy tárgyi

⁹ Ferenczi kiemelése.

introjekciói voltaképpen traumatikus sebesülésekből és az azokra adott reakciókból épülnek fel. Az emlékmász, az, hogy „az Én anyaga *fotokémiailag*¹⁰ formálhatóvá válik” (N, 126.) egyfajta áthatolhatatlan spekularitást, traumatikus megkettőződést hoz. Ilyenkor az én „*alloplastikus* reakciómódra nem képes, hanem *autoplastikusan*,¹¹ vagyis egyfajta mimikrihez hasonlóan reagál” (Nyelvzavar, 222). A beíródott traumanyomok nem elfojtott képzetek, hanem a nyelv materialitásába süllyedő, katakretikus tárgyelemek, amelyek a hagyományos neurotikus analízis emlékeibe idéző technikájával nem közelíthetők meg. A későbbi azonosulás forrása, a traumatogén felnőtt mimikrije a korai preödipális én-konstrukció relációiban rejlik. Kulcsjelentőségű elválasztás az, hogy „*az azonosulás a tárgykapcsolat előfeltételeként*” (N, 157.) működik. Ugyanez szerepel a Nyelvzavarban is: „a tárgyszeretet képességét megelőzi egy azonosulási stádium”. (Ferenczi, 1933, 222.) Tehát nem a tárgykapcsolat az elsődleges (mint ahogy a tárgykapcsolat-elmélet képviselői (és kifejezetten Bálint Mihály is) később mondják, hanem a voltaképpen tárgy nélküli, introjektív identifikáción keresztül működő hallucinatorikus megképzése a saját személy tükrös kettősének. Medúza félelmetes arca (Ferenczi is utal rá [N, 184.]) itt már nem egy külső tárgy, hanem egy belső hasítás, Medúza én vagyok.

Ferenczi a *Klinikai napló*ban sok eset-példát hoz fel arra az ismétléses, „együttlétes” kapcsolatra, amely megközelíthetővé, de nem feltétlenül feloldhatóvá teszi a személyesség ilyen traumatikus mélyét. Ami még különösen érdekes, hogy ezek a nyelvi trauma-jelek, katakretikus (addig értelmetlen kifejezéssel a jelentést kiterjesztő), anagrammatikus (a jelentéstől független hang párhuzamokat mutató) és materiális beíródások bizonyos irodalmi művekben is megjelennek – nyilván jelentős szerzők (én Lewis Carrollal és James Joyce *Finnegans Wake*-jével foglalkoztam) képesek voltak saját traumatikus tapasztalatuk nyomainak érzékelésére.

Ferenczi a *Napló*ban gyakran visszatér a gyermeki, az infantilis sajátos létezési minőségeire.

Az infantilis eredetileg esszenciálisan anyai, eredetileg a gyengédségben létezik (vagy ő maga képezi meg a gyengédséget), és csak a külvilág, a traumatikus hatások hozzák be létébe a szenvedélyességet. A gyengédség ilyen átfogó, de már megzavart jelenléte azzal jár, hogy a gyermeki „egy hisztérikusan reagáló test”, mely „félfolyékony” (N, 38.), egyfajta autoplastikus, önmagát identifikáló (tükrös) reakció a külvilágra anélkül, hogy annak megváltoztatására, tehát egy alloplastikus (felnőtt) cselekedetre kísérletet tehetne. A trauma „feloldódási folyamat, ami a teljes feloldódás, azaz a halál irányába tart” (N, 144). De ez a halálöszön érvényesüléséhez kötődő, ellenakcióként szétáradást, feloldódást hozó aktivitás egyfajta univerzalitást teremt, ugyanis:

„*Önmaga-érezékelésének* (Sich-Selbst-fühlen) ténye feltételezi egy Nem-Én létezését, az *Én egy absztrakció*. Ezen absztrakció előtt éreznünk kellett az Egésztestet. A gyermek még közelebb van ehhez az univerzális érzéshez (érezékszervek nélkül); mindent tud (érez), bizonyára még sokkal inkább, mint a felnőttek, akiknek meglévő érezékszervei nagyrészt arra szolgálnak, hogy a

¹⁰ Ferenczi kiemelése.

¹¹ Ferenczi kiemelései.

külvilág nagy részét kizárják (valójában a hasznoson kívül *mindent*). A felnőttek relatíve idióták. A gyermekek mindent tudnak.” (N, 164.)

Valószínűleg így is van. Vajon a gyermeki Ferenczi is mindent tudott? Ezért kell olvasni.

Felhasznált irodalom

- Aron, L. – Harris, A.** (2010). A New (2010) Introduction to Aron and Harris (1993) Sándor Ferenczi: Discovery and Rediscovery: An Introduction to The Legacy of Sándor Ferenczi. *Psychoanalytic Perspectives*, 7(1): 1-4.
- Barzilai, S.** (1999). “History is not the Past”. Lacan’s Critique of Ferenczi. In: Uő: *Lacan and the Matter of Origins*. Stanford: Stanford University Press, 48-67.
- Berman, E.** (1999). Sándor Ferenczi Today: Reviving the Broken Dialectic. *The American Journal of Psychoanalysis*, 59(4): 303-313.
- Bókay A.** (2020). Pszichoanalitikus trauma-koncepciók – Freud és Ferenczi. *Lélekelemzés*, 15(1): 43-63.
- Ferenczi S.** (1922): Freud metapszichológiája – Bécsben 1922. január 6-án tartott előadás. In: Uő: *A pszichoanalízis rövid ismertetése*. Budapest: Pantheon, 1936, 65-79.
- Ferenczi S.** (1926). A kedvezőtlen mozzanatok elfogadásának problémája. In: Uő: *Technikai írások*. Budapest: Animula, 35-47.
- Ferenczi S.** (1928). A szerelem végső titkai. Beszélgetés Ferenczi Sándorral. *Thalassa*, 2006, 17(2-3): 205.
- Ferenczi S.** (1931). Felnőttek „gyermekanalízise”. In: Uő: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Szerk. Linczenyi Adorján. Budapest: Magvető, 1982, 410-433.
- Ferenczi, S.** (1932). *Klinikai napló, 1932*. Budapest: Akadémiai. 1996.
- Ferenczi S.** (1933). Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. In: Buda B. (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 1971, 215-228.
- Freud, S.** (1995). *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi.
- Guasto G.** (2011). Welcome, Trauma and Introjection: A Tribute to Sándor Ferenczi. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 39(2): 337-346.
- Kristeva, J.** (1984). *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J.** (2007). A melankolikus képzelet. *Thalassa*, 18(2-3): 29-50.
- Lacan, J.** (1988). *Freud’s Papers on Technique 1953-1954. The Seminar of Jacques Lacan, Book I*. New York: Norton.

Lytard, J. F. (1993). *Toward the Postmodern*. Ed. Robert Harvey, Mark S. Roberts. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

Van Haute, P. – Geyskens, T. (2004). *Confusion of Tongues. The Primacy of Sexuality in Freud, Ferenczi and Laplanche*. New York: Other Press.